

על דרכן של מילים מקראיות קשות אל לשון ימינו

מילים מקראיות רבות משמשות בעברית בת ימינו¹ – מהן ששימשו ברצף דורות הרבה קודם לכן, ומהן שנלקחו ישירות מן התנ"ך בדורות האחרונים. בתוך כל אלו יש קבוצה מעניינת ומיוחדת: מילים שבלשונונו היום הן פשוטות ורגילות, אך מאחורי חזותן התמימה מסתתר עֶבְרֵן המקראי כמילים קשות ונדירות שמשמען עלום או שנוי במחלוקת. מילים אלו קיבלו את משמעותן המוכרת כיום בדרכים שונות, ולהלן אדגים שלוש מהן: שימוש המבוסס על הפרשנות הקלסית, שימוש המבוסס על פרשנות חדשה ושימוש המבוסס על ההקשר במקרא.²

1. שימוש המבוסס על הפרשנות הקלסית

יש שמשמעות המילה בימינו מקורה בהסבר שניתן לה בפרשנות הקלסית. בחלק מן המקרים השפיעה הפרשנות על השימוש במילה כבר ברובדי לשון קודמים, ובמקרים אחרים הייתה הפרשנות הקלסית בסיס לחידוש משמעות בעת החדשה.

1.1 המשך של שימוש מסורתי

המילה צָלִיל, הקשורה בלשונונו לשמיעה ולמוזיקה, לקוחה מספר שופטים. בטרם ירדו גרעון ואנשיו להכות במחנה מדין אמר לו ה': "ואם ירא אתה לרדת, רד אתה ופָּרָה נערָף אל המחנה, ושמעת מה ידברו – ואחר תחזקנה ידיך" (שופ' ז' 10–11). גרעון ירד אל המחנה ושמע בו איש המספר לרעהו חלום: "הנה חלום חלמתי, והנה צָלִיל לָחֵם שְׁעָרִים מתהפך במחנה מדין, ויבא עד האהל ויכהו ויפל, ויהפכהו למעלה ונפל האהל" (שם 13). המילה צָלִיל איננה מופיעה עוד בתנ"ך, וגם כאן, בהיקרותה היחידה, יש הבדל בין הקרי צָלִיל ובין הכתיב בווי"ו, המשקף צורה מעין צָלוּל או צָלוּל. על פי התרגומים, ובראשם תרגום יונתן ותרגום השבעים,³ צָלִיל הוא עוגה, דבר

1. על מקומן המרכזי של המילים המקראיות באוצר המילים של העברית החדשה ראה צרפתי, אוצר המילים.
2. עבודה דומה המבוססת בעיקר על דוגמאות אחרות עשה בעבר רפאל וייס, ודבריו פורסמו לאחר מותו (וייס, שימושי לשון). כפי שנכתב בהערות המערכת שם, ידוע כי הוא תכנן לעסוק במילים נוספות, אך לא עלתה בידו. אפשר לראות במאמרי זה מעין המשך לדבריו.
3. בהבנת נוסחי התרגומים היווניים והלטיניים סייעה לי ד"ר נורית שובל-דודאי, ועל כך תודתי לה.

מאפה, וכך מובא אצל רד"ק בפירושו על אתר ובספר השרשים. המחקר בן ימינו נוטה גם הוא לפרשנות זו או לפרשנות הקרובה לה.⁴

המשמעות הרווחת בימינו מקורה בהסבר אחר שניתן למילה בימי הביניים: בספר השרשים של אבן ג'נאח מוסבר כי צָלִיל פירושו קול, רעש – על פי הכתובים "תְּצַלֶּינָה שְׁתֵּי אֲזִנָּיו" (שמ"א ג 11) ו"צָלְלוּ שְׁפָתַי" (חב' ג 16) ועל פי שמותיהם של כלי הזמר מְצַלְתִּים וצָלְצָלִים. גם רד"ק כותב כך בפירושו הראשון למילה (בפירוש לפסוק ובספר השרשים), וההסבר שצָלִיל הוא קול מובא גם אצל רלב"ג.⁵ אף שאבן ג'נאח ורד"ק מנמקים היטב את ביאורם למילה צָלִיל בדמיונה למילים אחרות מן המקרא, נראה כי ברקע פירושים עומד גם מה שאינו נזכר במפורש: הפועל הערבי صَلَّى שפירושו 'נשמע' או 'השמיע קול', ובייחוד שם הפעולה שלו – صَلَّى – הדומה להפליא למילה צָלִיל.

השימוש במילה צָלִיל במשמעות 'קול' החל בימי הביניים. במאגרי המילון ההיסטורי ובמאגר היהדות הממוחשב של אוניברסיטת בראיילן (פרויקט השו"ת) מצאתי שימוש כזה למן המאה האחת-עשרה, וכצפוי, בתחילה אצל מחברים דוברי ערבית. הנה כמה דוגמאות: "שמעו בני אל תדאגו / הנני עושה קנאה מעיל. אל תחתו אל תרגזו / הודו לשמי על רון צליל" (פיוט מן המאה האחת-עשרה בערך. מיוחס בספק לישראל הדיין הקראי); "שתחשוב באבן מושלכת מרחוק עשתה צליל והכתה אדם אחד. השיג בחוש ראותו מראה האבן ודמותה, והשיג בחוש שמעו צליל אבן" (יהודה אבן תבון, תרגום חובת הלבבות לרבנו בחיי, המאה השתיים-עשרה); "אף העומדים עמו אפשר שקול הברה שומעים מצד צליל קול החרס והכל לפי תכונת הכלי" (בית הבחירה למאירי, סוף המאה השלוש-עשרה).

למען האמת אפשר למצוא פה ושם שימוש במילה צָלִיל במשמעות של 'דבר מאפה', ושימוש זה אף קדם לשימוש בה במשמעות 'קול'. דוגמה יפה לכך יש אצל שמואל הנגיד (המאה האחת-עשרה): "אם לא יקומון חסדים / נגדם אין אני לי. אכין כסות לערום גם / אפרוש לרעב צלילי" (מתוך "אוחיל לאלי בחילי"). ואולם השימושים במילה צָלִיל במשמעות זו הם בעיקר שיבוצים של הצירוף המקראי "צליל לחם שעורים" או רמזות למדרש הקושר בין לחם השעורים של גדעון ובין מצוות העומר (פסיקתא דרב כהנא ח, ג; ויקרא רבה כח, ו). למשל: "דרויות סגו בצליל עומר ניפת טל" (יוסף בירבי ניסן, שבעת טל "אתיצבה לצמחי", המאה השישית או השביעית); "נשמדה מדין בצליל שעורי עומר פסח" (אלעזר בירבי קליר, קדושתא לפסח "אומץ גבורותיך", המאה השביעית).

4. ראה את סיכום הדעות אצל טל (צליל). טל עצמו מציע כי צָלִיל הוא מעין צָנִים, לחם יבש, משום שלשורש צל"ל יש משמע של ריקנות, ומילים המציינות ריקנות עשויות לציין גם יובש.

5. יש מחוקרי המקרא הסוברים כי המילה צָלִיל עמומה במכוון ומרמזת לכמה משמעויות הצפונות בחלום המדיני. ראה הוכרמן, עיונים, עמ' 348–352; זקוביץ, חלום ושברו (לדעת שניהם גם המילה לָחַם שבחלום זה מרמזת לכמה משמעויות, וכך סובר גם קוטשר, מלים ותולדותיהן, עמ' 87).

גם בספרות העברית המתחדשת נמשכת מגמה זו: צִלְלִיל במשמעות 'קול' היא מילה רגילה המשמשת בשימוש חופשי, כגון "הצבע העמוק המכהה את העין וצליל קול עז המכאיב את האוזן פעלו על רוחו פעולה אחת" (מ"א גינצבורג, תולדות בני האדם, 1835); "ואילים אשר לא נופלים המה איש מאחיו בגבורה, ילחמו לפעמים בקרניהם וקול צליל הקרנים ישמע אז למרחוק" (מנדלי מוכר ספרים, תולדות הטבע א, 1862).⁶ לעומת זאת צִלְלִיל במשמעות 'מאפה' אנו מוצאים רק בצירוף "צליל לחם שעורים", כגון "ידרשם כל מעין בצליל לחם שעורים" (י' הלוי סטנוב, הקדמה לשפתי רננות, 1773);⁷ "ויקם ערבי אחד ויוציא מילקוטו צליל לחם שעורים ונאד חמאה" (א"ש פריעדבערג, זכרונות לבית דוד, 1894).⁸ בלשונונו היום אין משתמשים כלל במילה צִלְלִיל לציון דבר מאפה, ומשמעות הקול נותרה המשמעות היחידה של המילה. עוד דוגמה למילה שקיבלה כבר ברובדי לשון קודמים משמע המבוסס על הפרשנות הקלסית היא שם הציפור זְמִיר. במגילת שיר השירים אומר הדוד לרעייה: "כי הנה הסתו עבר הגשם חלף הלך לו. הנצנים נראו בארץ, עַת הַזְמִיר הַגִּיעַ, וקול התור נשמע בארצנו" (ב 11–12). לצירוף "עת הזמיר" ניתנו כמה פירושים. לפי אחד מהם, המוכר כבר מן התרגומים ומפרשנות ימי הביניים,⁹ מדובר בזמן הזמירה והגיזום של הכרם.¹⁰ אך יש מפרשני ימי הביניים שפירושו זאת באופן שונה לגמרי, כפי שכותב למשל רש"י: "עת הזמיר – שהעופות נותנין זמר וקול ערב להולכי דרכים". בעקבות פרשנות זו נעשתה המילה זְמִיר לשם הציפור בעלת הקול הערב, ומן הסתם סייעה ההקבלה בין "עת הזמיר" ל"קול התור". ייתכן שהראשון שהשתמש במילה כשם הציפור הוא קלונימוס בן קלונימוס בן המאה הארבע-עשרה, ב"אגרת בעלי החיים" שתרגם מן הערבית.¹¹ בימינו הזמיר כבר מוכר לכול במשמעות זו, וסביר שהיא העולה במחשבתו של דובר העברית הממוצע בקראו את הפסוק משיר השירים.¹² גם המילה קֶצֶף מקורה בפרשנות למילה מקראית קשה. באחת מנבואות הפורענות של הושע על ממלכת ישראל נאמר: "נדמה שמרון מלכה פֶּקֶצֶף על פני מים" (י 7). לפי תרגום השבעים הקצף הנזכר כאן משמעו גזר עץ, זרד יבש להסקה. רד"ק על

6. המובאות על פי מאגרים.

7. על פי מאגרים.

8. פריעדבערג, זכרונות, עמ' 160.

9. תרגום השבעים, פשיטתא, וולגטה, מחברת מנחם, רשב"ם.

10. על השאלה באיזה גיזום בריוק מדובר ראה את דבריו של יעקב קליין בפירושו לפסוק בעולם התנ"ך, מגילות. גם לדעת טור-סיני, זמיר, מדובר בעונה חקלאית, אך לדעתו המילה זְמִיר אינה קשורה לפועל זְמַר אלא למילים זְמֶרָה וזְמֹרָה, והיא מציינת את זמן הבציר והקטיף של זמרת הארץ.

11. קלונימוס בן קלונימוס, אגרת בעלי החיים, ברלין תקכ"ב, שער השני, פרק שביעי (הזמיר נזכר כמה פעמים בפרק זה).

12. בגלגוליהם של כמה וכמה שמות של בעלי חיים אחרים מן המקורות ללשון ימינו עוסק בהרחבה שלשיר, שמות חיים.

אתר מפרש "קליפת העץ"¹³, ובדומה לכך רוב החדשים מסבירים 'קיסם', 'כפס עץ' וכדומה.¹⁴ ההבנה כי המילה קָצֶף מציינת בועות אווריריות על פני נוזל תוסס או רותח מבוססת כנראה על המשמע הרגיל של קָצֶף במקרא – פֶּעַס.¹⁵ כאשר הים סוער ורוגש אפשר לדמות שהוא כועס, ומכאן יכולה המילה קָצֶף לקבל משמעות מוחשית.¹⁶ ואכן יונתן מתרגם: "בְּהִיתָת שְׁמֵרוֹן בְּמִלְפָּה פֶּרְתָּחָא עַל אִפִּי מִיָּא",¹⁷ ובעקבותיו הלכו מנחם בן סרוק, רש"י ואחרים. בתרגום הוולגטה באה במפורש מילה הזוהה לקצף של לשון ימינו: spumam. על פי הבנה זו החלה המילה קָצֶף לשמש במשמעותה המוחשית בימי הביניים,¹⁸ ובלשונונו היום זו משמעותה הרגילה והרווחת.¹⁹

עד כה ראינו שימושים שמקורם בפירושים המוכרים שבמהדורת "מקראות גדולות". אך גם פירושים אחרים מימי הביניים הולידו שימושי לשון החיים עד ימינו. בישעיהו נו 10 נאמר: "צִפּוּ עוֹרִים כָּלֶם לֹא יֵדְעוּ, כָּלֶם כְּלָבִים אֲלָמִים לֹא יוּכְלוּ לִנְבֹּחַ, הַזִּים שְׂכָבִים אֲהַבִּי לָנוּם". לפי הפרשנים הקלסיים במהדורת "מקראות גדולות" הוֹזִים פירושו 'נמים', 'נרדמים'.²⁰ ואולם בימי הביניים היו שפירשו את הפועל הָזָה על פי הערבית, כמובא למשל אצל רד"ק בספר השרשים: "וקצת מהמפרשים פירשו המדברים בשינה דברי תהו ובקצת החלאים ובלשון ערבי הדיא"ן הדלת רפה במקום הזי"ן בעברית".²¹ פירוש זה הוא שהעניק למילה את משמעה לדורות – ככל הנראה בזכותו של שמואל אבן תיבון, אשר חידש על פיו את המילה הָזָה בתרגומו למורה הנבוכים לרמב"ם. וכך הוא כותב בביאורו למילה ב"פירוש המלים הזרות": "הזיה – שם פעל נגזר מ'הוזים שוכבים', שפירשו בו: מדברים דברי הבאי שאין בהם ממש, כדברי המדברים בשינה דברי תהו, ובקצת החליים".²² מכאן התגלגלו הפועל הָזָה ושם הפעולה הָזָה לציון דמיון כוזב, סברה המנוגדת להיגיון וכדומה.²³

בטרם ניפרד מקבוצת המילים אשר את משמען המבוסס על הפרשנות הקלסית

13. רד"ק קושר זאת לכתוב "שם גפני לשמה ותאנתי לקצפה" (יואל א 7). קצפה היא מילה קשה בעצמה, וגם לה ניתנו פירושים שונים.

14. ראה למשל גוניוס; BDB.

15. המילה קָצֶף במשמעות 'פֶּעַס' מופיעה במקרא 28 פעמים, ועוד פעם אחת בצורה הארמית קָצֶף. הפועל קָצֶף רגיל אף יותר – 34 פעמים.

16. עוד על דעה זו ועל השוואת המעתק הסמנטי שחל במילה קָצֶף למעתקים דומים במילים שמיות אחרות ראה כהן, מילים יחידאיות, עמ' 24–25.

17. על פי שפרבר, כתבי הקדש.

18. ראה המובאות הרבות בערך אצל בן-יהודה.

19. משמעות הכעס לא נעלמה מלשונונו, אך היא מוכרת בעיקר מן הלשון הספרותית.

20. תרגום יונתן, רש"י, רד"ק; וכך גם הוולגטה ואבן ג'נאח.

21. הסבר זה מקובל גם בימינו, ראה למשל קדרי; HALOT. והשווה לתרגום השבעים: "חולמים".

22. מורה הנבוכים, פירוש המלים הזרות, עמ' 44.

23. ראה קלצקין, אוצר המונחים, כרך א, עמ' 166. אמנם אפשר למצוא לאורך הדורות מעט שימוש בפועל הָזָה במשמעות 'נרדם', 'ישן' (כך למשל משתמש בפועל זה מאפו בספרו אהבת ציון), ואולם שימוש זה מוגבל בדרך כלל לשיבוץ הפסוק מישעיהו, ובלשון ימינו הוא נעלם לגמרי.

ירשנו מתקופות לשון קודמות אזכיר בקצרה עוד שלוש דוגמאות: המילה המקראית פְּדֹלָח (בר' ב' 12; במ' יא' 7), אשר החלה לשמש כבר בימי הביניים במשמעות 'קריסטל' בעקבות רש"י ואחרים;²⁴ הפועל פִּיעֵנַח, המשמש בלשון הפיוט ובספרות ימי הביניים בעקבות אחד הפירושים לשם צָפְנַת פִּעֵנַח (בר' מא' 45) שהעניק פרעה ליוסף;²⁵ והמילה המקראית אָד (בר' ב' 6; איוב לו' 27) שפירושה 'ענף' ו'ערפל'²⁶ או 'הבל ועשן העולים מן הארץ',²⁷ ומכאן קיבלה כבר בימי הביניים משמעות של הבל העולה מנוזל רותח וכדומה.²⁸

1.2 שימוש מחודש

בעת החדשה, במסגרת הניסיונות לחדש את פני הלשון העברית ולהכשירה לכל תחומי החיים, גויסו מילים רבות מן המקורות בכלל ומן התנ"ך בפרט להשלמת החסר.²⁹ מילים מקראיות סתומות נעשו לחלק מן הלשון, ולעתים התבסס השימוש בהן על הפרשנות הקלסית.

דוגמה לשימוש מחודש כזה היא המילה הָד. בפרק ז בספר יחזקאל מופיעה נבואה קשה לאדמת ישראל, ובה נאמר בין השאר: "באה הצפירה אליך יושב הארץ, בא העת, קרוב, היום מהומה, וְלֹא הָד הָרִים" (פס' 7). במחברת מנחם הערך הד מחולק לשתי מחלקות: במחלקה הראשונה באה המילה הָד מן הפסוק ביחזקאל לצד הכתובים "הוד מלכות" (דה"א כט' 25), "ונתתה מהודך עליו" (במ' כז' 20), "כסה שמים הודו" (חב' ג' 3). ולאחריהם מנחם מסביר: "ענין זוהר הם". במחלקה השנייה מובאים הכתובים "כסוס הודו במלחמה" (זכ' י' 3) ו"הוד נחרו אימה" (איוב לט' 20) וכן כמה פסוקים שבהם המילה הִיָּד (יר' כה' 30, מח' 33, נא' 14; יש' טז' 10). על מחלקה זו הוא כותב: "ענין קול המה, אפס לא קול ענות מלה ולא קול פצות שיחה, קול שאון חמולת גרון בלי הנעת לשון הוא". אם כן לדעת מנחם המילה הָד קשורה למילה הוד, וכמותה היא מציינת זוהר. פרשנות זו קרובה למה שאנו מוצאים בוולגטה – שם המילה הָד מתורגמת gloriae (הדר ותהילה), ונתפסת כנראה כהוד.

24. כהן, רעים, עמ' 36–39; וראה המובאות מימי הביניים בערך בדלח אצל בן-יהודה. כפי שכותב כהן, המשמעות המקורית של המילה היא ככל הנראה סוג של שרף ריחני.
25. וייס, שימושי לשון, עמ' 22–24. הסבר זה של השם, המוכר ממדרשי חז"ל ואחר כך מפרשנות ימי הביניים, קושר את צָפְנַת אל 'צפונות' ואת פִּעֵנַח אל גיליון. על פי הדעה המקובלת במחקר צָפְנַת פִּעֵנַח אינו אלא שם מצרי.
26. ירושלמי תענית ג, ג (סו ע"ג); בראשית רבה יג, יב; אונקלוס; התרגום המיוחס ליונתן; מנחם בן סרוק; רד"ק (ספר השרשים, איד).
27. אבן ג'נאח (ספר השרשים), אבן עזרא, חזקוני, רבינו בחיי.
28. ראה מובאות בערך אצל בן-יהודה. וראה שפירא, העברית הטכנית, עמ' 259. במחקר בן ימינו יש הקושרים זאת למילה מצרית שפירושה 'טל' (מובא בפירושו של יעקב קליין לפסוק, עולם התנ"ך, בראשית), ואולם הדעה המקובלת קושרת זאת למילה האכדית edū השאולה מן השומרית, שמשמעה 'זרם מים אדיר', 'נחשול שוטף ומתפרץ' (טור-סיני, אד; קליין, שם).
29. ראה ההקדמה למאמר של וייס, שימושי לשון.



המחלקה שמנחם כולל בה את המילה הַד מעניינת מאוד, אבל לא פחות מעניינת המחלקה שבה הוא אינו כולל אותה: לדעתו המילה הַד אינה קשורה להִיָדָד, כלומר אין קשר בינה ובין השמעת קול. כך סובר גם אבן ג'נאח כמובא בספר השרשים שלו.³⁰ אך לא הכול מסכימים אתם. רש"י מפרש: "והד לשון צעקת הכרזה לקום לברוח אל ראשי ההרים כמו הידד השבתי וענו עליו הידד". פרשנות זו מתאימה לאחת הדעות במחקר בן זמננו הקושרת בין הַד ובין השמעת קול בעיקר על פי מקבילות בערבית.³¹ ויש הרואים בהַד השמעת קולות של שמחה על פי המילה הִיָדָד.³² גם בפירוש של רד"ק לפסוק נזכר עניין הרמת הקול: "הד הוא לשון קריאה כמו הידד הידד". אך הוא ממשיך ומבאר: "אמר שהמהומה הזאת וקריאת הד זאת לא תהיה כמו קריאת הד הרים כשאדם נותן קולו בין ההרים ידמה שיוצא קול מבין ההרים ואינו קול אחר כמו שידמה אבל זה קול הצעקה והמהומה יהיה קול אמתי לא דמיון קול". בספר השרשים פירוש זה מובא לאחר המילים "ויש מפרשים", ונראה שהכוונה למשה אבן ג'יקטילה, שאכן מפרש כך את הפסוק.³³

בספרות ההשכלה המילה הַד משמשת על פי הפרשנות הזאת כמקבילתה של המילה echo³⁴ – בתחילה רק בצירוף המקראי "הד הרים" או בצירוף "הד קול", ואחר כך גם לבדה. כך למשל כותב אברהם מאפו בספרו אהבת ציון משנת 1853: "זמיר צפרים, ושריקות העדרים והַד הרים העונה למו בהוד קולו".³⁵ ובימינו כבר לא נותר הד למשמע הסתום של הַד המקראי.³⁶

מילה מקראית שתומה אחרת שקיבלה בימינו חיים חדשים בעקבות הפרשנות הקלסית היא המילה מוֹסָךְ. במלכים ב טז 18 מופיע הצירוף "מוֹסָךְ הַשֶּׁבֶת", ולפי הכתיב – "מיסך השבת". רש"י, רד"ק ואחרים מפרשים שהכוונה לאוהל או מבנה מקורה ששימש את משמרות הכהונה המתחלפים במקדש שבבת, ורד"ק מסביר כי השורש יס"ך קרוב לשורש סכ"ך.³⁷ לא ברור מי היה הראשון שקשר את המילה מוֹסָךְ

30. אבן ג'נאח כותב על המילה הַד: "והוא תאר על משקל מת לץ והענין ולא יצילם מן הצרה הזאת הוד הריהם כלומר ההרים הגדולים והבצורים שלהם לא ימנעום מן האויב".

31. ראה למשל BDB.

32. כך גזניוס. במילון HALOT מובא ההסבר כי הַד הוא ברק, על פי השוואה לאוגריתית ולערבית.

33. פוזנסקי, אבן ג'יקטילה, עמ' 102.

34. לצד הצירוף "בת קול" בהשראת לשון חז"ל. בספרות ימי הביניים יש גם עדות (אולי יחידה) לשימוש במילה צְלִילָה כמובא בערך זה אצל בן-יהודה.

35. על פי מאגרים. משחק המילים בין הַד להוד קשור אולי לפירושים השונים שניתנו למילה, כפי שראינו.

36. מן המילה הַד אף נוצרו בעברית החדשה הפועל הַדְדָה והמילה תְהוֹדָה. תְהוֹדָה נזכרת אצל סגל, יסודי הפונטיקה, עמ' 13: "מחלל הלוע והפה תשמע אם כן כעין תְהוֹדָה (resonance) ממש כמו הַדְדָה (בת-קול, echo) של קריאה בתוך יער". אבינרי אף מייחס לסגל את החידוש הזה (אבינרי, דרכי הלשון, עמ' 403), אך יש שייחסו להלל הרשושנים (ל' שוסטר, "מתחרישי הלשונאי הלל הרשושנים", ידיעות אחרונות, 19 במרס 1993. תורה לגלעד הרשושנים על ההפניה).

37. לסיכום הפירושים האחרים שניתנו למילה ראה אצל קדרי, ערך מוסך.



למכוניות על פי פרשנויות אלו, אבל ידוע שבשנת תרצ"ח (1938), כאשר חיפשו חלופה עברית למילה הלועזית גרו', לא נזכרה ההצעה הזאת אלא הצעות אחרות ובהן תַּחְנִית, דִּיר מְכוּנִיּוֹת (לגרז' כמקום חניה), בֵּית תְּקוּן לְמְכוּנִיּוֹת (לגרז' כבית מלאכה למכוניות).³⁸ לפי עדותו של יצחק אבינרי,³⁹ בראשית שנות הארבעים "בא המוסך ודחק את כל ההצעות הללו בשמשו לשני המובנים כאחד".⁴⁰

1.3 בין מסורת לחידוש

לא תמיד קל להגדיר אם השימוש במילה כלשהי על פי הפרשנות הקלסית הוא המשך של השימוש בה בדורות עברו: לעתים היסוד לשימוש הזה בעבר מסופק או מועט, ולעתים רק בעת החדשה נדחק מפניו שימוש אחר במילה שהיה רווח יותר. לדוגמה: המילה עֶטְיִן מציינת בלשוננו היום את דר הבהמה. מקור המילה בדברי איוב לרעיו על חוסר השוויון בגורל בני האדם: "זה ימות בעצם תָּמוּז – כלו שלאנן ושליו. עֶטְיִנִי מלאו חלב ומח עצמותיו יִשְׁקָה. וזה ימות בנפש מרה ולא אכל בטובה" (כא 23–25). לתיבה הקשה עֶטְיִנִי ניתנו כמה פירושים: השבעים והוולגטה תרגמו "קרביו נמלאו שומן", כלומר הם לא קראו כאן חֶלֶב אלא חֶלֶב. רש"י מתבסס על המילה מַעֲטָן מלשון חכמים (כלי ששמים בו זיתים כדי שיפרישו לתוכו שמן) וכותב: "אף כאן חלבו ולחלוהו ושומנו נקרא עֶטְיִנִי".⁴¹ רד"ק מזכיר דעה שלפיה עֶטְיִנִים הם הכלים שחולבים לתוכם, ואילו אבן ג'נאח ואבן עזרא סוברים על פי הערבית שהכוונה למקומות שמברכים בהם את הגמלים על המים.

השימוש במילה עֶטְיִן בימינו הושפע מן הסתם מתרגום יונתן – "ביזוי", כלומר שְׁדִיּוֹ,⁴² וכן מן הפרשנים שהלכו בעקבותיו כגון רלב"ג ומצודת דוד. לפי פירושים אלו הייתה צריכה המילה עֶטְיִן להיות נרדפת למילה שָׂד, כפי שאנו מוצאים למשל בפירושו של ר' משה אלשיך מן המאה השש-עשרה: על הכתוב באיכה ב'עֶטְיִן עולל ויונק ברחבות קריה. לְאִמָּתָם יאמרו איה דגן ויין" (ב 11–12) הוא כותב: "אמרו כלכם שאם אמותם ששדיהן צומקים ברעבון, אם יאכלו דגן וישתו יין [...] עֶטְיִניהן ימצאו חלב להניק ילדיהן העטופים ברעב".

הקישור בין עֶטְיִן לבהמה מקורו כנראה בפירוש רש"י לגמרא: לפי התלמוד הבבלי (שבת צה ע"א) החולב בשבת חייב משום "מפרק". רש"י על אתר מסביר כי מפרק

38. זאב בן-חיים, משיכות הועד המרכזי, לשוננו ט (תרצ"ח), עמ' 150.

39. אבינרי, כבושי העברית, עמ' 66.

40. עוד דוגמאות למילים מקראיות שקיבלו בעת החדשה משמעות המבוססת על פרשנות מסורתית הן המילה אֶבְרָךְ (וייס, שימושי לשון, עמ' 17–22) והפועל הַשְׁתוּלֵל (אליצור, מול, עמ' 7 הערה 1. וראה גם שם הערה 2, הקשורה לענייננו באופן כללי).

41. גם הרמב"ם בפירושו למשנה (מנחות ח, ד) קושר בין העֶטְיִנים שבאיוב ובין המילה מעטן, ולדעתו העֶטְיִנים הם עצמות שיש בהן מח.

42. עמוס חכם כותב בפירושו לפסוק: "ואף על פי שמדבר באיש. והוא דרך העברה וגזומה, והכוונה שחזהו בולט ומלא שומן" (דעת מקרא, איוב).



הוא תולדה של דש ויוצא נגד הטענה שהוא תולדה של קוצר "דלאו מחובר הוא, אלא פקיד ועקיר, וקאי בעטיני הדרד כתבואה בקשיה". קשה לדעת למה בדיוק התכוון רש"י במילה עֶטִין כאן, אך על סמך פירושו הנזכר לכתוב באיוב ייתכן שהכוונה לאיבר מלא, איבר שהוא כעין מֶקֶל. כך או כך, צירופו של תרגום יונתן עם ההקשר של מלאכת חולב אצל רש"י יכול להסביר כיצד התפתח השימוש במילה עֶטִין דווקא לציון דד הבהמה.⁴³

בספרות ימי הביניים השימוש במילה עֶטִין מועט למדי, והמשמע אינו אחיד. השימוש שראינו אצל אלשיך קרוב לשימוש שלנו אך כמובן אינו זהה לו, ומלבדו המילה משמשת גם על פי הפירושים האחרים – איבר בעל שומן וכלי לאיסוף החלב.⁴⁴ גם בעת החדשה שימשה בתחילה המילה עֶטִין בכמה משמעים, עד אשר גבר המשמע המוכר בימינו והשכיח את המשמעים האחרים.⁴⁵

גם המילה צֶהַר שימשה בדורות עברו בכמה משמעויות ובעת החדשה קיבלה משמעות מובהקת אחת. במדרש הידוע על הכתוב "צֶהַר תַּעֲשֶׂה לְתִבָּה" (בר' ו 16) נאמר: "ר' אבא בר כהנא אמר חלון, ר' לוי אמר מרגלית" (בראשית רבה לא, יא). בלשון ימי הביניים, ובפרט בלשון הפיוט, המילה צֶהַר משמשת בעיקר בהקשר של סיפור נֶחַ, ועל פי רוב השימושים אינם מסגירים את משמעה המדויק של המילה. עם זה יש שימושים המתאימים רק לאחת מן הפרשנויות: רס"ג כותב "צוהר עשיתה להאיר לו ולא מן השמימה",⁴⁶ ונראה שהתכוון לאבן יקרה. לעומתו שמואל הנגיד כותב "צוהר להביא אור במחשך נפתח"⁴⁷ – שימוש המתאים יותר לצוהר במשמעות 'חלון'. בעברית החדשה המילה צֶהַר משמשת בשימוש חופשי⁴⁸ ומשמעה הוא תמיד חלון ובייחוד חלון קטן.⁴⁹

43. בספרות חז"ל ובספרות הרבנית משמשת בדרך כלל המילה דָד, ראה למשל תוספתא שבת ד, ה. בהקשר של הלכות בשר וחלב משמשת המילה כָּחַל או כָּחַל, ראה למשל משנת חולין ח, ג.

44. ראה המובאות בערך אצל בן-יהודה.

45. את השימוש במילה עֶטִין בכמה משמעים אפשר לראות בעיתונות העברית מן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. למשל, בעיתון "החבצלת" משנת 1875 אנו מוצאים שימוש הזהה לחלוטין לזה של ימינו: "פְּרָה אַחַת שְׁמֵנָה וּבְרִיאָה / לָהּ תֹאֵר לָהּ הָדָר כְּמוֹ צְבִיָּה / כְּאִמְתָּחוֹת דָּגָן לָהּ הָיוּ עֶטִינִים / בְּסִי קוּי עֲדָנִים לְמַרְבֵּה צְפוּנִים" (ב' גאלדענבערג, "הפרה ושלשה מנהיגים", החבצלת, ט"ו בסיוון תרל"ה, 18 ביוני 1875; הניקוד במקור). אך שנתיים לאחר מכן, בעיתון "המגיד", המילה משמשת במשמעות הכלי שלתוכו נאסף החלב בשעת החליבה: "שתי פרות אשר האחת היתה דרכה לבעוט ברגלה כל רגע, ולשפוך חלבה על הארץ מעט מעט, והשניה, תעמוד על מקומה הכן עד אשר ימלא העטין חלב, ואז תהפכה על פניו" (ר' וועללער, "הדעה והדבור", המגיד, ג' במרחשוון תרל"ח, 10 באוקטובר 1877).

46. על פי מאגרים.

47. על פי מאגרים.

48. אם כי בעיקר בלשון הספרותית.

49. במחקר בן ימינו מקובל לפרש את המילה המקראית צוהר 'גג', 'מכסה'. ראה למשל BDB והפירוש לפסוק בעולם התנ"ך, בראשית.

2. שימוש מחודש בעקבות פרשנות מחודשת

יש מילים מקראיות קשות אשר קיבלו את משמען בעברית החדשה על פי פרשנות מאוחרת – לרוב בשל הצורך במונח זה או אחר. בחלק מן המקרים דחקה פרשנות זו פרשנות מוסכמת ומקובלת שהשפיעה על שימוש המילה בדורות קודמים.

במענה השני של ה' לאיוב מן הסערה מתואר בין השאר בעל החיים בהמות: "הנה נא בהמות אשר עשיתי עִמָּךְ, חֲצִיר כְּבֹקֵר יֹאכֵל. הנה נא כחו במתניו ואנו בשרירי בטנו" (איוב מ 16). לרוב דוברי העברית בת ימינו הצירו "שרירי בטנו" יראה ודאי פשוט ומובן. אך למעשה שרירי בטנו של אותו בהמות אינם בהכרח הרקמות המניעות את האיברים בגוף כבלשוננו היום.

לדעת פרשני ימי הביניים⁵⁰ המילה שְׁרִירִים מציינת את הטבור, ואינה אלא צורה אחרת של המילה *שֶׁר או *שָׁרֵר המוכרת מן הכתובים "לֹא כָּרַת שְׁרֵף" (יח' טז 4), "רְפָאוֹת תְּהִי לְשָׁרֵף" (מש' ג 8), "שְׁרֵף אֲגַן הַסֶּהֶר" (שה"ש ז 3). גם לפי תרגום השבעים והוולגטה "שרירי בטנו" הם הטבור.

את ההבנה כי שרירים הם muscles אנו מוצאים רק בשלב מאוחר יותר – בכמה מתרגומי התנ"ך ללשונות אירופה, כנראה למן המאה השבע־עשרה. כך מוסברת המילה גם ב"אוצר השרשים הכללי" מאת יצחק זיבנברגר משנת 1846.

במאגרים של מפעל המילון ההיסטורי המילה שְׁרִיר או שְׁרִיר באה לראשונה במשמעות muscle בספר "ארחות חיים" מאת משה סטודנצקי משנת 1853. בחיבורים אחרים מסוף המאה השמונה־עשרה ומן המאה התשע־עשרה המתועדים במאגרים משמשות באותה משמעות גם המילים עִכְבָּר,⁵¹ עוֹרֵק ועֶצֶב.⁵² המילה קָפִיץ שימשה אף היא לציון muscle – בעקבות הקפיצים הנזכרים בספרות חז"ל במשמעות של פרקים ברגל.⁵³ בספרות ימי הביניים שימשה המילה עֶצֶל על פי הערבית.⁵⁴ אם כן המילה שְׁרִיר הייתה אחת מתוך קבוצת מילים שהתחרו על מונח אנטומי אחד, והיא שזכתה בסופו של דבר. מילה זו מתאימה לציון muscle מצד ההקשר בכתוב באיוב וגם מצד שורשה – כפי שמסביר רש"י פין ב'אוצר': "והוא משרש שרר במובן חוזק".

המילה המקראית מִזַּח זכתה אף היא לחיים חדשים בלשון ימינו. מילה זו מופיעה בתנ"ך פעמיים: האחת, בתהלים, פשוטה ומובנת: "תהי לו כבגד יעטה, ולמִזַּח תמיד יחגרה" (קט 19). על פי ההקשר מדובר בחגורה, ואכן כך אנו מוצאים בתרגומים

50. רש"י, אבן עזרא, רלב"ג, רד"ק, אבן ג'נאח.

51. על פי המילה הלוועזית, וכפי שמסביר מנדלי מוכר ספרים: "יש קוראים להשרירים עכברים מפני שתארם כצורת העכבר ויוכלו להתכווץ ולהתפשט כמו העכבר" (תולדות הטבע א, 1862).

52. תורה לדורות רובינשטיין, ראש מדור הספרות העברית החדשה במפעל המילון, על עזרתו באיתור החלופות השונות למילה.

53. שפירא, העברית הטכנית, עמ' 348.

54. ראה בערך עֶצֶל אצל בן־יהודה.

ובפרשנות המקרא – כאז כן עתה. מכאן שימשה המילה מִזַּח במשמעות חגורה בלשון הפיוט⁵⁵ ובשירת ימי הביניים.⁵⁶

המזח השני נזכר בנבואת ישעיהו על צור, וקשה יותר להסבירו: "עברי ארצך כיאר בת תרשיש, אין מִזַּח עור" (כג 10). יונתן מתרגם: "לית תקוף עור", כלומר 'אין כוח עור'. גם פרשני ימי הביניים מסבירים שהכוונה לכוח, והם קושרים בין שני המשמעים: כוח וחגורה. כך למשל מסביר רש"י: "אין לך עור חוזק ואזור לשנס מתניים. מזח לשון אזור כמו ולמזח תמיד יחגרה, וכל אזור לשון חוזק". בכמה מן התרגומים, כגון בוולגטה ובתרגום לותר, המילה מִזַּח מיתרגמת 'חגורה' או 'רצועה', וקשה לדעת כיצד הם הבינו את הכתוב הזה. שונה מהם תרגום השבעים שגרסתו שונה לגמרי משל נוסח המסורה: "אניות לא עוד תבואנה מקרתגו".

מלבד שתי היקריות אלו של המילה מִזַּח יש בתנ"ך מילה יחידאית הקרובה לה. במענה הראשון של איוב לרעיו הוא מדגים רְעוֹת שונות שהאל מביא או יכול להביא, ובהן "שופך בוז על נדיבים ומְזַיַּח אֲפִיקִים רַפָּה" (יב 21). בפרשנות הקלסית המילה אֲפִיקִים מתפרשת 'חזקים', והמילה מְזַיַּח או מְזַיַּח מתפרשת כצורה אחרת של מִזַּח – היינו חגורה או חוזק. האל מחליש את כוחם של החזקים,⁵⁷ או שהוא מתיר את חגורתם כמשל להחלשת כוחם.⁵⁸

אך כיצד קיבל המִזַּח את משמעו המוכר לנו כיום? במלון השפה העברית מאת יהודה גרזובסקי (גור) מובאות כמה משמעויות למילה, והאחרונה בהן: "כעין קיר אבנים חזק יוצא אל הים למחסה ומסתר לאניות מפני גלי הים". משמעות זו מסומנת כשייכת לעברית החדשה, ואחריה נכתב במאמר מוסגר: "ואולי זאת היא הכונה גם ביש' כג, י". נראה אפוא שהמשמעות המודרנית של המילה מִזַּח קשורה בפרשנות מסוימת לכתוב בישעיהו. המקום הראשון שמצאתיה בו עד כה הוא "אוצר השרשים" מאת יהודה ליב בן-זאב משנת תקס"ז, 1807, שבו נכתב בהגדרת המילה: "כנה לחל חק שפה סביב לים כמו חגורה" (נראה שיש לקרוא זאת: כְּנָה לְחַל, חֶק, שְׁפָה סביב לים – כמו חגורה). פרשנות זהה אנו מוצאים כשישים שנה לאחר מכן בכיאוורו של מלבי"ם לפסוק מישעיהו: "ומזה השאיל שם זה על גדותי האי, הנגבהים מתוך הים וחוגרים בעד הים בל יעלה על האי, שהוא המזח המגביה את האי, והחוגר בעד הים". ועוד מוסיף מלבי"ם: "ולא רחוק לבאר מ"ש שופך בוז על נדיבים ומזיח אפיקים רפה שיהיה אפיקים מן כאפיקים בנגב, שירפה ויסיר המזח הסוגר בעד אפיקי מים". כלומר – לדעתו ייתכן שגם מזיח האפיקים של איוב הוא מעין קיר או סכר העוצר את זרימת המים.⁵⁹ פירוש זה לכתוב באיוב נזכר גם אצל שלמה רובין בחיבורו "גאון יהודה וירושלים" משנת 1869, אך מעניין שלדעתו החגורה נקראת על שם הסכר ולא

55. על פי מאגרים.

56. על פי בן-יהודה.

57. רש"י, רד"ק (ספר השרשים), רלב"ג.

58. רלב"ג (פירוש שני), מצודת דוד.

59. כך פירש לימים טור-סיני, איוב, כרך ב, עמ' 131.

להפך: "שכובש את מרחבי הכתונת כדי לצמצם אותה לפי מדת הגוף, כמו המזיח הכובש אפיקי מים לכל יעלו על גדותם לכסות הארץ".⁶⁰

בספרות העברית מן המאה התשע-עשרה המילה מִזַּח עדיין משמשת רק במשמעות 'חגורה'. למשל: "יראה ותום יאזור כמזח תמיד" (א"ל זילברמן, המגיד, שנה א, 1857), "לא סתומה וחתומה היא הנסבה מדוע האירה ההצלחה את פניה אל היהודים במרכולתם [...] לא לבד יען אשר להם נהירין היו שבילי המסחר בעוד העמים לא ידעו עד מה, אך גם בגלל אחדותם, אשר חגר עליו העם הזה כמזח סביב" (נ' סוקולוב, שנאת עולם לעם עולם, 1882).⁶¹ אצל ביאליק יש שימוש מעניין במילה מִזַּח במשמעות של חגורה וברמיזה למזח של צור בנבואת ישעיהו: "הוי הוי, נדיב הנדיבים, חונן עבדו ונותן לו בשכר עבודת שמונה ירחים אי גדול ורחב ידים, אשר מימי הים כְּמִזַּח [הערת שוליים: כחגורה] יחגרוהו!" (ח"נ ביאליק, דון קישוט, 1912).⁶² ואולם שימוש זה עדיין איננו קשור ישירות למשמעות המילה מזח בימינו. העדות הראשונה שמצאתי עד כה לשימוש במילה מִזַּח לציון קיר היוצא אל המים היא במילונם של יהודה גרזובסקי ודוד ילין משנת 1919 (גם שם בסימן של עברית חדשה). באתרים "פרויקט בן-יהודה" ו"עיתונות יהודית היסטורית" אפשר למצוא שימוש במילה משנות העשרים של המאה העשרים, אך מילונם של גרזובסקי וילין מלמד על שימוש מוקדם יותר במילה.

גם בעברית החדשה חל שינוי מסוים במילה: במילונים הישנים מִזַּח הוא קיר או סכר החוסם את המים, מעין שובר גלים. אך בלשוננו היום הוא רציף הנמשך לתוך הים ומשמש לעגינת אניות ולהעברת סחורות. רציף זה אינו חוסם בהכרח את זרימת המים. ייתכן ששינוי קל זה בשימוש המילה חל בהשפעת הלשונאי יצחק אבינרי, הכותב על המילה מִזַּח: "במובן נמל קטנטן, חומת מגן לאניות (באנגלית – Jetty), או גשר להקלת העברתן של סחורות, על סמך הכתוב 'אין מזח עוד', קבעתי בעתון 'מסחר ותעשייה' בשנת תר"צ [1930], ואח"כ נעשה לנחלת הרבים".⁶³ המשמעות הזאת של המילה מִזַּח קרובה לאחת הדעות במחקר בן ימינו הרואה כמזח שכנבואת ישעיהו היפוך אותיות מן המילה מָחוּז שמשמעה 'נמל'.⁶⁴

עוד מילה המשמשת כיום על פי פרשנות מודרנית היא פְּלָדָה. מקור המילה בתיאור מפלת אשור בספר נחום: "מִגֵּן גְּבַרְיָהוּ מְאָדָּם, אֲנָשֵׁי חֵיל מְתַלְעִים, בְּאֵשׁ פְּלָדוֹת הֶרְכָּב בְּיוֹם הַכִּינוֹ, וְהַבְּרָשִׁים הָרַעְלוּ" (ב 4). המתרגמים והפרשנים התחבטו

60. רובין, גאון יהודה, עמ' 39.

61. המובאות על פי מאגרים.

62. על פי המאגרים.

63. אבינרי, יד הלשון, עמ' 327.

64. ראה כהן, מילים יחידאיות, עמ' 70, וההפניות שם; וראה הערה לערך מִזַּח במילון בן-יהודה. דעה אחרת במחקר קושרת את המזח למילה מצרית המציינת בניית אניות. ראה למשל

HALOT; רבין, חקרי לשון, עמ' 170.

במשמעה של התיבה הקשה פלדות: יש שראו בה היפוך של לפידות,⁶⁵ ויש שפירשוה 'מושכות הרכב'.⁶⁶ במחקר המודרני נתפרשה פלדה על פי המילה הערבית فُلْدٌ המציינת את החומר המתכתי העמיד הנוצר מעירוב של ברזל ופחמן.⁶⁷ מילה זו מוכרת גם מן הסורית, וככל הנראה מקורה פרסי.⁶⁸ בעת החדשה שימשו בתחילה כמה מונחים לציון סגסוגת הברזל והפחמן,⁶⁹ ובסופו של דבר נתקבעה המילה פלדה על פי הפרשנות הנ"ל.⁷⁰

גם המילה רְהִיט קיבלה את משמעה בעקבות גזרון המבוסס על הערבית, אך במקרה זה אין מדובר בהתבססות על דעה מחקרית מקובלת. בשיר השירים א 17 נאמר: "קרות בתינו ארזים, רְהִיטנו ברותים". הכתיב הוא רחִיטנו, והניקוד שנוי במחלוקת: בחלק ממהדורות התנ"ך רְהִיטנו ובאחרות רְהִיטנו.⁷¹ רש"י כותב: "לא ידעתי אם לשון קרשים או לשון בריחים אך ידעתי שאף בלשון משנה שנינו רהיטי ביתו של אדם הן מעידים בו".⁷² גם לפי פירושים אחרים שניתנו למילה מדובר בחלק כלשהו של הבניין: קורות,⁷³ לוחות,⁷⁴ מרזבים,⁷⁵ תקרה מלווחת⁷⁶ ועוד. כפי שכותב סיוון,⁷⁷ הקישור בין רהיטים וכלי בית עולה – אולי לראשונה – בעיתון "האור" משנת תרנ"א (1890). שם נכתב: "בכהנינים [צ"ל בהבנינים] הנהדרים של החברה הרוסית עשו הכנות גדולות לקבלת האורח הנעלה הזה ועל רהיטי חדר אחד הוציאו חמשה ועשרים אלף פרנק".⁷⁸ ובהערה על המילה רהיטי: "שה"ש א' י"ז ופרושו כלי בית: שולחנות וכסאות וכדומה. וכן בערבית".⁷⁹ כפי שמסביר טור-סיני בהערה לערך

65. רד"ק, וכן מובא אצל רש"י ("ויש פותרין") ואבן עזרא ("אולי") ובספר השרשים של אבן ג'אנא ("אמרו שהוא מענין"). וראה הערת טור-סיני לערך 'פלדה' אצל בן-יהודה.
66. כך למשל תרגמו השבעים והוולגטה.
67. למשל גוניוס; BDB; וראו הערת טור-סיני בערך במילון בן-יהודה.
68. BDB, טור-סיני שם.
69. שפירא, העברית הטכנית, עמ' 347–348. במונחים הנזכרים שם: 'ברזל עשות' (על פי יח' כז 19), 'ברזל מוצק', 'ברזל צרוף', 'שמיר'. וראה שם גם על הקשר האפשרי בין פלדה ופלז.
70. מעניין שהפרשנות המודרנית הזאת קרובה למה שכתב רש"י מדעתו בפירושו לפסוק: "ולא ידעתי מהו פלדות, ואומר אני שהוא מין המצחצחת ברזל יפה".
71. במילוני האקדמיה ובהחלטות האקדמיה בדקדוק נקבע הניקוד רְהִיט, רְהִיטִים.
72. בבלי חגיגה טז ע"א; תענית יא ע"א.
73. אחד הפירושים אצל רד"ק, ספר השרשים; פירוש בספק אצל BDB.
74. פירוש בספק אצל BDB.
75. אבן ג'נאח, ספר השרשים.
76. הוולגטה, גוניוס.
77. סיוון, מחיי המילים 2, עמ' 168.
78. "מארבע כנפות הארץ", האור, י' במרחשוון תרנ"א, 24 באוקטובר 1890.
79. מי היה מחדשה של המילה רְהִיט במשמעות זו – קשה לדעת. עורכו של "האור" היה אליעזר בן-יהודה, אך הוא אינו מייחס לעצמו את חידוש המילה. השם הראשון שנקשר בחידוש זה הוא כנראה אליהו ספיר, אשר כלל אותה ברשימת הצעותיו שפורסמה בשנת תרנ"ד (1894) – שלוש שנים לאחר השימוש שהוזכר לעיל. ספיר הציע לקבוע את המילה רְהִיטִים במשמעות

במילון בן-יהודה, הכוונה למילה הערבית *مط*. מעניין שמילה זו מופיעה רק בחלק מן המילונים הערביים,⁸⁰ ואילו בעברית כבר נעשו הרהיטים במשמעם המודרני חלק בלתי נפרד מן השפה.

3. כוחו של ההקשר

לעתים ההקשר שהמילה הקשה מופיעה בו הוא הקובע את משמעה לדורות. הפועל *פָּרַט* רגיל בלשוננו לציון נגינה בכלי מיתר, ואף נוצר ממנו שם עצם – *מִפְּרָט*. את הפועל הזה ירשנו מן הנביא עמוס המוכיח את נכבדי שומרון המכלים את זמנם בתענוגות והוללות: "השכבים על מטות שן וסרחים על ערשותם, ואכלים כרים מצאן ועגלים מתוך מרבק. הַפְּרָטִים על פי הַנְּבֵל, כדויד חשבו להם כלי שיר" (ו 4–5). לכתוב "הפּרָטִים על פי הנבל" ניתנו פירושים שונים: התאמת קולו של השר למקצב של כלי הנגינה,⁸¹ שירה מאולתרת,⁸² מתן שכר פרוטה למנגן⁸³ ועוד. לכאורה הפירוש המסורתי הקרוב ביותר למשמעות של *פָּרַט* בלשון ימינו הוא זה של תרגום יונתן כמופיע במהדורת "מקראות גדולות": "דְּמַנְגַן עַל פּוּם נְבֵלָא" – 'המנגן על פי הנבל'. ואולם מדובר בשיבוש של התרגום: הצורה *מנגן* ביחיד איננה מתאימה כאן, ואכן לפי מהדורת שפרבר הנוסח הוא "דְּמַנְגַן עַל פּוּם נְבֵלָא" – כלומר 'הסופרים', 'המונים'.⁸⁴ מכל מקום גם לפי הקריאה המשובשת בתרגום יונתן אי אפשר להסיק שפריטה היא נגינה בכלי מיתר דווקא.

פירוש מסורתי הקרוב יותר לשימוש בן ימינו הוא אחד ההסברים שמביא רד"ק בפירושו לפסוק: "מן ופרט כרמך, ובדברי רז"ל פרט וכלל היא ענין היחידות וההבדל מן הכלל [...]. או פי' פורטים מיתרי הנבל כל אחד לפי הניגון" – כלומר מפרידים את המיתרים לפי הניגון. בדומה לכך הסביר יהודה ליב בן זאב באוצר השרשים: "הַשְּׁמָעוֹת קולות הנגון בערכים שונים ובמדות משערות, להוציא נגון מסודר על מיתרי הנבל שהם שונים במדרגות קולם". ייתכן שפירושו של רד"ק השפיע, אך

"כלי בית, מאָבל" (הכוונה למילה הגרמנית Möbel) ונימק בהערה: "כן ביאורו בערבית" (הרשימה התפרסמה אצל אצל יעבץ, גאון הארץ, עמ' 49; מובא גם אצל ספיר, קבץ, עמ' 142). יש המייחסים בטעות את החידוש למשכיל מרדכי אהרן גינצבורג (כך למשל בערך עליו באנציקלופדיה העברית) – כנראה בעקבות קלוזנר שהביא את המילה כרשימת חידושיו (קלוזנר, היסטוריה של הספרות, עמ' 181). ואולם מעיון בחיבור שקלוזנר מפנה אליו סביר שהמילה *רהיטים* משמשת בו במשמעות קורות הגג וכדומה ולא במשמעות המודרנית: "לרגלה ברחה המנוחה מתחת רהיטי בית אבי" (גינצבורג, דביר, עמ' 128).

80. המילה מובאת למשל אצל הווה, אך איננה מובאת אצל לייז.

81. למשל רש"י, רד"ק (אחד מתוך כמה פירושים המובאים אצלו בפירושו לפסוק ובספר השרשים).

82. למשל אבן ג'נאח בספר השרשים; וראה בלאו המטיל ספק רב בכוננותו האפשרית של פירוש זה (בלאו, הערבית, עמ' 96).

83. אחד הפירושים אצל רד"ק בפירוש ובספר השרשים.

84. תורה לפרופ' יואל אליצור על שהסב את תשומת לבי לשינוי הגרסאות הזה.



נראה לי יותר שהשימוש המוכר לנו בפועל פָּרַט נולד ישירות מן הכתוב בעמוס: פועל זה נזכר בתנ"ך רק בהקשר של נבל, ואף שיש דעות שונות בדבר זיהויו המדויק של כלי נגינה זה, מקובל שמדובר בכלי מיתר.⁸⁵ הפועל פָּרַט – שנקשר בנבל – נתפס אפוא כמציין נגינה בכלי מיתר, ולא מן הנמנע שגם הקישור לפועל פָּרַט מלשון חז"ל סייע בהבנה זו כפי שהסביר רד"ק.

עוד דוגמה למילה המשמשת לפי הקשרה בתנ"ך היא שְׁמִיכָה. בספר שופטים מסופר כי יעל אשת חבר הקיני כיסתה את סיסרא בשמיכה: "ותצא יעל לקראת סיסרא, ותאמר אליו: סורה אדני סורה אלי אל תירא, ויסר אליה האהלה וַתִּכְסֶהּ בְּשִׁמְיָהָ" (ד 18), ובהמשך מסופר כי הוא נרדם ולא זכה להתעורר: "ותבוא אליו בלאט ותתקע את היתד ברקתו ותצנח בארץ, והוא נרדם ויעף וימת" (פסוק 21). לפי המסופר בויקרא רבה (כג, י), חז"ל לא ידעו מה פירוש המילה שְׁמִיכָה, וכפי שאומר ריש לקיש: "חזרנו על כל המקרא ולא מצינו כלי ששמו שמיכה". לדעת חכמי ארץ ישראל שְׁמִיכָה היא סודרא – כלומר 'סודר', 'צעף', ולדעת חכמי בבל היא משיכלא – מילה המשמשת בדרך כלל במשמעות 'כיסור' ומשמעה בהקשר זה אינו מחזור (יסטרוב מציע 'מין כיסוי'). במשך הדורות ניתנו למילה שְׁמִיכָה פירושים שונים,⁸⁶ אך נראה שבסופו של דבר ההקשר הוא שהכריע וקבע את המשמע 'כיסוי לאדם הישן'. וכפי שכותב טורסיני בהערה למילה במילון בן-יהודה: "משמ' זו ברורה היא בקרוב מן הענין וכן שמוש המלה גם בלשון החיה, אך צורת המלה ומקורה אינם ברורים ולא היו ידועים במסרת". מן העיתונות העברית משלושת העשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה עולה בבירור כי כבר היה שימוש במילה שמיכה ככמינו,⁸⁷ אך אנשי הלשון עדיין התווכחו על משמעות המילה ועל השימוש הראוי בה.⁸⁸ ומעניין שברשימת כלי בית (רהיטים) שפרסם ועד הלשון בשנת תרע"ד (1914) המילה שמיכה באה במשמעות 'המכסה שמתכסים בו בעת השכיבה' לצד מילה נוספת: מִסְכָּה.⁸⁹ כוחו של ההקשר בגיבוש משמעות המילה ניכר כידוע גם בפועל הַעֲפִיל: פועל זה נזכר בניסיון כיבוש הארץ לאחר חטא המרגלים: "וישפמו בפקר ויעלו אל ראש ההר לאמר הננו ועלינו אל המקום אשר אמר ה' כי חטאנו. ויאמר משה למה זה אתם עברים את פי ה' והוא לא תצלה [...] ויעלו לעלות אל ראש ההר" (במ' יד 40–41, 44). אף שיש הקושרים בין הפועל הַעֲפִיל ובין עלייה וגובה⁹⁰ נראה שהוא

85. ראה באיאר, נגינה וזמרה, עמ' 768–771.

86. למשל בגר עבה (רד"ק ועוד), כיסוי (כך בתרגומים, ראה HALOT), יריעה (עולם התנ"ך, דעת מקרא).

87. על פי האתר "עיתונות יהודית היסטורית" של הספרייה הלאומית ואוניברסיטת תל-אביב. ייתכן שהיה שימוש מועט כזה במילה גם בלשון ימי הביניים, ראה בן-יהודה.

88. ראה סיוון, מחיי המילים 1, עמ' 248–249.

89. ההצעה 'מסכה' מבוססת ודאי על הכתוב בישעיהו כח 20: "כי קצר המצע מהשתרע וְהַמְסָכָה צרה כהתכנס".

90. למשל רד"ק ואבן עזרא. אך רד"ק אינו קושר זאת לעלייה פיזית אלא לגבהות הלב, וכמוהו גם אחרים.



קיבל משמעות של 'טיפוס' בעיקר מן ההקשר בפסוקים, ומכאן הוא רווח כיום במשמעות מושאלת כגון 'העפיל לגמר'. ועוד: מכיוון שבסיפור המקראי מדובר בעלייה מסוכנת ואסורה, נבחרו המילים מעפילים והעפלה לציון העולים והעלייה הבלתי לגלית בתקופת המנדט.⁹¹

גם ההקשר המצומצם שהמילה המקראית באה בו עשוי להשפיע על משמעותה, שכן לעתים מילה יחידה מקבלת משמעות של ביטוי שלם בדרך של קיצור והשמט. כך אירע כנראה לפועל היחידאי הַכְפִּישׁ: מקורו של פועל זה בכתוב "השְׁבִיעֵנִי בְּמִדְוָיִם, הַרְוֵנִי לְעֵנָה, וַיִּגְרַס בַּחֲצִץ שָׁנִי, הַכְפִּישֵׁנִי בְּאֶפֶר" (איכה ג 15–16). השורש כפ"ש קרוב לשורש כב"ש, ומקובל לפרש "הכפיש באפר" – 'כבש ורמס באפר'.⁹² כפי שעולה מן העיתונות העברית⁹³ ומן המילונים,⁹⁴ תחילה שימש בעברית החדשה הצירוף השלם "הכפיש באפר", ולצדו גם "הכפיש בעפר", "הכפיש בבוץ", "הכפיש ברפש" ועוד, הן במשמעות פיזית ('גלגל באפר' וכדומה), הן במשמעות מושאלת ('ביזה', 'השמיץ'). מן המחצית השנייה של המאה העשרים אפשר למצוא שימוש בפועל הכפיש לברו במשמעות של השמצה והוצאת שם רע – בייחוד בצירופים 'דוגמת "הכפיש את שמו", "הכפיש את דמותו", "הכפיש את כבודו", והרי לנו מילה מקראית יחידאית שקיבלה חיים חדשים בלשון ימינו.⁹⁵

* * *

דרכים רבות יש למילים בלשונונו: מהן פשוטות וישירות, מהן נפתלות ונסתרות. יש שמילים עתיקות התגלגלו אלינו דרך הפרשנות הקלסית ולשון ימי הביניים, יש שהן קיבלו חיים חדשים בזכות ביאורן במחקר המודרני, ויש אשר גורלן הוכרע על פי ההקשר שנודמנו בו בהיקרותן היחידה בתנ"ך. קבוצות מילים אחרות לא נדונו בדבריי, ובהן מילים שקיבלו את משמען בעקבות התרגומים,⁹⁶ מילים שקיבלו את

91. ראה אלטבאואר, גלגולי משמעות, עמ' 49.

92. ראה קררי.

93. על פי תוצאות חיפוש הפועל הזה בנטייתיו השונות באתר "עיתונות יהודית היסטורית".

94. ראה המובאות אצל אבן-שושן, המלון החדש, ואצל כנעני, אוצר הלשון העברית.

95. תהליך דומה התרחש במילים ניב וניחוח: בישיהו נז 19 נזכר הצירוף "ניב שפתים" במשמעות 'פרי השפתים', 'מה שהשפתים מניבות' (השווה לכתוב במשלי יח 20: "מפרי פי איש תשבע בטנו, תבואת שפתיו יִשְׁבַע"). מכאן קיבלה המילה ניב לכדה את המשמעות של 'ניב שפתים', וכיום היא מציינת 'ביטוי', 'צירוף מילים' וכדומה. המילה ניחוח מציינת כנראה 'נחת', 'נועם', אך מכיוון שהיא באה בתנ"ך רק בצירוף "יִיחַח ניחוח" (יותר מארבעים פעם) היא קיבלה את משמעות הצירוף כולו, וכיום היא מציינת ריח טוב ונעים, ובהרחבה – ריח בכלל.

96. כזו היא כנראה המילה מְוָה: מקורה בכתוב "מְוָיִנוּ מלאים מפיקים מְוָה אל זן צאוננו מאלופות מְרַבְּבוֹת בחוצותינו" (תה' קמד 13). הפרשנים הקלסיים מפרשים זאת מלשון זווית: זווית הבית (רד"ק) או זוויות האוצרות (רש"י), אך לפי התרגומים (יונתן, השבעים, וולגטה, פשיטתא) מדובר באוצרות, חדרי אחסון. בראשית הספרות העברית החדשה המילה מזוזה שימשה בעיקר

משמען על פי דמיון למילה אחרת מן המקרא או מן העברית הבתר-מקראית,⁹⁷ ומילים שקיבלו את משמען בעקבות דמיון צליל למילה בשפה זרה.⁹⁸ מלבד היותם של גלגולי המילים הקשות מעניינים כשהם לעצמם, הם מדגימים את המתח התמידי שהעברית החדשה מצויה בו – לשון בעלת מורשת מפוארת ששורשיה נטועים עמוק בקרקע, אך גם לשון חיה, טבעית ותוססת המצויה בהשתנות מתמדת. בעניין זה אסיים בנקודה קטנה למחשבה: היכן נכון יותר לדבר על מסורת והיכן נכון יותר לדבר על חידוש – האם בשימושן של מילים מקראיות על פי הבנתן במחקר המודרני המתיימר לחשוף את משמען המקורי, או שמא דווקא בשימושן שלא על פי משמען המקורי, אך מתוך דבקות בפרשנות עתיקה או מתוך שימוש רצוף בהן במשך דורות הרבה.

קיצורים

אבינרי, דרכי הלשון = 'י אבינרי, "דרכי הלשון העברית בארץ ישראל", לשוננו ב (תר"ץ), עמ' 197–210, 287–306, 396–411
 אבינרי, יד הלשון = 'י אבינרי, יד הלשון, תל אביב תשכ"ה
 אבינרי, כבושי העברית = 'י אבינרי, כבושי העברית ברורנו, מרחביה 1946
 אבן ג'נאח, ספר השרשים = יונה אבן ג'נאח (מחבר), יהודה אבן תבון (מתרגם), ספר השרשים, ברלין תרנ"ו

- לציון מחסן, אסם (כך עולה בכירור מכתבות שונות באתר "עיתונות יהודית היסטורית" וגם מן המילונים הישנים), ואחר כך היא התייחדה לציון חדר אחסון למוזן. כאמור ייתכן שגם המילה שְׁרִירִים שראינו קודם הושפעה מתרגומים מאוחרים, וגלגולה של המילה קֶצֶף החל בתרגום הארמי. הדוגמה המוכרת ביותר למילה שקיבלה משמעות לפי התרגומים היא חֶשְׂמֵל (ראה למשל וייס, שימושי לשון, עמ' 13–17), וראה גם מישור, רעמה.
97. כך למשל קיבל הפועל הָעֵיב את משמעותו בימינו על פי הפרשנות הקושרת אותו למילה עָב. פועל זה מופיע רק בכתוב "איכה יעיב באפו אדני את בת ציון, השליך משמים ארץ תפארת ישראל" (איכה ב 1), ומשמעו בהקשרו אינו מחוור. ואולם משנתפרש על פי המילה עָב במשמע 'הקדיר', 'החשיך', נפתח הפתח לשימוש מושאל בו במשמעות 'השליט אווירה קודרת', 'השביית השמחה' וכדומה (משמעויות אחרות שהוצעו לפועל הָעֵיב ראה למשל אצל קרדי). וייס (שימושי לשון), מזכיר את המילה גָּמַד (עמ' 50–52) שכנראה ציינה ביסודה שם של עם, אך נתפרשה במשמע 'ננס' בשל דמיונה למידה הקטנה גָּמַד. עוד הוא מזכיר את המילים השאלות בִּיתָן (עמ' 35–36) וּמְנַךְ (עמ' 37–38) שנתפרשו על פי המילים העבריות הקרובות להן בִּית וְנָזִיר. על הנטייה להבין מילים מקראיות על פי המוכר והשכיח ראה פלורנטיין, אניות.
98. דוגמה טובה למילה מקראית קשה שקיבלה כך את משמעה היא המילה צַעְצוּעַ, ראה אבינרי, יד הלשון, עמ' 372 (על משמעות המילה במקרא ראה ייבין, מעשה צעצועים). דוגמה מורכבת יותר, הכוללת כנראה השפעה של דמיון הצליל ושל התרגום גם יחד היא פְּרָכְרָה – ראה שלשיר, שמות חיים, עמ' 145–162. עוד דוגמאות למילים מקראיות (לאו דווקא קשות) שמשמען המודרני מושפע מדמיון צליל ללעז מובאות אצל בנרוד, עמ' 147; צרפתי, האיטימולוגיה העממית, עמ' 125–130; שלשיר, שמות חיים, עמ' 161 והמקורות בהערה 117 שם.

אבן שושן, המלון החדש = א' אבן-שושן, המלון החדש, ירושלים תשכ"ז
אלטבאואר, גלגולי משמעות = מ' אלטבאואר, "גלגולי משמעות", לשוננו לעם
ט, ב (תשי"ח)

אליצור, מול = י' אליצור, "מול = אצל, למרגלות, בצד של", לשוננו סז (תשס"ה),
עמ' 7-19

בלאו, הערבית = י' בלאו, "על תרומתה של הערבית הכתר-קלסית לאטימולוגיה
המקראית", מחקרים במקרא – יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של
מ"ד קאסוטו, בעריכת ש"א לוינשטם, ירושלים 1987, עמ' 93-103
באיאר, נגינה וזמרה = ב' באיאר, "נגינה וזמרה", אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים
תשכ"ח, טורים 755-782

בנודיד = א' בנודיד, לשון מקרא ולשון חכמים, תל אביב תשל"א
בן-זאב, אוצר השרשים = י"ל בן-זאב, אוצר השרשים, וויז 1807
בן-יהודה = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, מהדורה עממית
מיוחדת, ירושלים ותל אביב 1948-1959

גזניוס = H. F. W. Gesenius, *Gesenius' Hebrew and Chaldee Lexicon to the*
Old Testament, trans. S. P. Tregelles, Michigan 1846

גינצבורג, דביר = מ"א גינצבורג, דביר – קבוצת מכתבים שונים, מליצות, משלי
מוסר ותולדות אנשי שם, ללמד את ילידי בני עמנו לשון למודים, וילנה
1844

גרזובסקי = י' גרזובסקי, מלון השפה העברית, תל אביב תרצ"ה
דעת מקרא, איוב = ע' חכם, דעת מקרא – ספר איוב, ירושלים תשל"ל
הווה = J. G. Hava, *Al-Faraid: Arabic-English Dictionary for the Use of*
Students, Beirut 1899

הוכרמן, עיונים = י' הוכרמן, "עיונים גזרונים בלשון המקרא (מאמר תשיעי)", בית
מקרא לג, ג (תשמ"ח), עמ' 346-354
וייס, שימושי לשון = ר' וייס, "שימושי לשון מן הימים ההם בזמן הזה" (לקט
ממאמריו), לשוננו לעם כז, א-ב (תשל"ו)

זיבנברגר, אוצר השרשים = י' זיבנברגר, אוצר השרשים הכללי, ורשה 1846
זקוביץ, חלום ושברו = י' זקוביץ, "ממאכל יצא האכל – על חלום ושברו", מגוון
דעות והשקפות בתרבות ישראל ה (תשנ"ה), עמ' 35-42
טור-סיני, אד = נ"ה טור-סיני, "אד", אנציקלופדיה מקראית, א, ירושלים תש"י,
טורים 89-90

טור-סיני, איוב = נ"ה טור-סיני, ספר איוב עם פירוש חדש, תל אביב תשי"ד
טור-סיני, זמיר = נ"ה טור סיני, "זמיר", אנציקלופדיה מקראית, ב, ירושלים תשי"ד,
טור 930

טל, צליל = א' טל (רוזנטל), "צליל לחם שעורים", חקר ועיון במדעי היהדות,
בעריכת א' כרמון, חיפה תשל"ו, עמ' 103-106



טלשיר, שמות חיים = ד' טלשיר, שמות חיים – בעלי-חיים מקומות ואנשים, ירושלים תשע"ב

ייבין, מעשה צעצועים = ש' ייבין, "הערות בלשניות: ב. מעשה צעצועים", לשוננו לח (תשל"ד), עמ' 38–43

יעבץ, גאון הארץ = ז' יעבץ (עורך), גאון הארץ – ספר לכל נפש ולכל בית ישראל, ורשה תרנ"ד

כהן, מילים יחידאיות = H. R. (Ch.) Chohen, *Biblical hapax legomena in the Light of Akkadian and Ugaritic*, Missoula, Montana 1978

כהן, רעים = ח' כהן, "רעים לא נאמנים: משמעים שנולדו מתוך טעות", שערי לשון: מחקרים בלשון העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשור, א, בעריכת א' ממן, ש' פסברג וי' ברויאר, ירושלים תשס"ח, עמ' 43–27

כנעני, אוצר הלשון העברית = י' כנעני, אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, ירושלים ותל אביב תש"ך–תשמ"ט

ליין = E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, London 1863
מאגרים = מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, hebrew-treasures.huji.ac.il

מורה הנבוכים = ספר מורה הנבוכים לרבנו משה בן מימון בתרגומו של ר' שמואל ב"ר יהודה אבן תיבון, מהדורת יהודה אבן שמואל, ירושלים תשס"א

מחברת מנחם = A. Sáenz-Badillos, *Mēnahem Ben Saruq Mahberet*, Granada 1986

מישור, רעמה = מ' מישור, "רעמה" ומשמעותה המקובלת", לשוננו מא (תשל"ז), עמ' 48–51; "למשמעותה של 'רעמה'", לשוננו עה (תשע"ג), עמ' 366–366

סגל, יסודי הפוניטיקה = מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה, ירושלים תרפ"ח
סיוון, מחיי המילים 1 = ר' סיוון, מחיי המילים, לשוננו לעם יח, ט (תשכ"ז), עמ' 251–247

סיוון, מחיי המילים 2 = ר' סיוון, מחיי המילים, לשוננו לעם יט, ו-ז (תשכ"ח), עמ' 169–163

ספיר, קבץ = מב"ה הכהן (עורך), קבץ מכתבי אליהו ספיר ז"ל, יפו 1913
עולם התנ"ך, בראשית = עולם התנ"ך, בראשית, בעריכת מ' ויינפלד, תל אביב 1993

עולם התנ"ך, מגילות = עולם התנ"ך, מגילות, בעריכת י' קליין, תל אביב 1996
פוזננסקי, אבן ג'יקטילה = S. Poznański, *Mose B. Hakkohen Ibn Chiguitilla = nebst den Fragmenten seiner Schriften*, Leipzig 1895

פלורנטין, אניות = מ' פלורנטין, "אניות שאינן שטות בים – על שתלנותן של מילים ומשמעויות שכיחות בלשון", לשוננו לעם נד, א (תשס"ג–תשס"ד), עמ' 11–22

פריעדבערג, זכרונות = א"ש פריעדבערג, זכרונות לבית דוד, ורשה 1894
צרפתי, אוצר המילים = גב"ע צרפתי, "ניתוח אוצר המילים של העברית החדשה



לפי הרבדים ההיסטוריים של הלשון, שי לחיים רבין: אסופת מחקרי לשון לכבודו במלאת לו שבעים וחמש, בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג וש' קוגוט, ירושלים תשנ"א, עמ' 311–336 (=גב"ע צרפתי, כלשון עמי: עיונים בלשון העברית [אסופות ומבואות בלשון, א], ירושלים תשנ"ז, עמ' 111–134) צרפתי, האטימולוגיה העממית = גב"ע צרפתי, "האטימולוגיה העממית בעברית המודרנית (סיום)", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 117–141 קלוזנר, היסטוריה של הספרות = י' קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ירושלים תרצ"ט קדרי = מ"צ קדרי, מילון העברית המקראית: אוצר לשון המקרא מאל"ף עד תי"ו, רמת גן תשס"ו קוטשר, מלים ותולדותיהן = י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים 1974 קלצקין, אוצר המונחים = י' קלצקין, אוצר המונחים הפלוסופיים ואנתולוגיה פלוסופית, ברלין 1928 רבין, חקרי לשון = ח' רבין, חקרי לשון: אסופת מאמרים בלשון העברית ובאחיותיה, ירושלים תשנ"ט רד"ק, ספר השרשים = דוד קמחי, ספר השרשים, ברלין 1847 רובין, גאון יהודה = ש' רובין, גאון יהודה וירושלים, וינה תרכ"ט רש"י פין, האוצר = ש"י פין, האוצר: אוצר לשון המקרא והמשנה, ורשה 1921 שפירא, העברית הטכנית = נ' שפירא, גלגולי לשון של העברית הטכנית, לשוננו כז–כח (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 252–266, 340–353 שפרבר, כתבי הקדש = א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית על יסוד כתבי־יד וספרים עתיקים, ליידין 1959–1968

BDB = F. Brown, S. R. Driver and C. A. Briggs, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906

HALOT = L. Koehler and W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, Revised by W. Baumgartner and J. J.

Stamm, Leiden, New York and Köln 1994–2000

